

TERAVILJATOOTMISE TASEME ERINEVUSEST EESTIMAA MÕISATES XVIII SAJANDIL

Õigustead. kandidaat I. Sildmäe

Riigi- ja haldusõiguse kateeder

Põhjasõja tulemusel tekkinud uutes tingimustes arenes põllumajandus Eestimaal XVIII sajandi jooksul väga ulatuslikult. Rahvaarvu kiire juurdekasv ja talupoegade teoorjusliku koormuse suurendamine võimaldasid pärast sõda kiiresti taastada ja laiendada külvipinda ning tõsta mõisate sissetulekuid teraviljakasvatusest.

Juba 1732. a. maarevisjoni ajal oli 60—70% mõisates taastatud suurele näljahädale ja sõjale eelnenuid perioodi mõisakülvide tase.¹ Ülekubermanguliselt ületas mõisate viljatoodang XVII sajandi kõrgseisu 1740-ndate aastate lõpul ja 1750-ndate aastate algul.² Mõisakülvid suurenesid ka sajandi teisel poolel, nii et võrreldes 1680-ndate aastatega olid mõisate külvid XVIII sajandi lõpuks kasvanud: Harjumaal 2,0-kordseks, Virumaal 1,7-kordseks, Järvamaal 2,1-kordseks ja Läänemaal 2,5-kordseks. Et sajandi jooksul tõusis ka viljade saagikus, siis oli teravilja- saakide kasv veelgi suurem — ligikaudu kolmekordne.³

Samal ajal mõisate andmeid omavahel võrreldes ilmneb, et teravilja tootmise areng ja tase olid eri mõisates vägagi erinevad.

Meid huvitab küsimus külvide, teopäevade jne. arengust talupoja ja tema kasutuses oleva põllumaa kohta. Järgnevas käsitluses aluseks võetud arvutused töøjõulise mehe⁴ kohta ei taotle olla näitajateks ühe tootja kohta, sest tootmisprotsessist võtsid sageli osa ka naised, lapsed ja vanad jne. Et aga tööjõulised mehed moodustasid kogu vaadeldaval perioodil peamised töøjõu põldude harimisel ja nende suhe mõisa ülejäänud elanik-

¹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466—469.

² ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 479—482; 487—490.

³ Vt. lähemalt Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest, Tallinn 1960, lk. 185.

⁴ Tööjõulise mehe all mõistetakse 15—60 aasta vanust põllumajanduse alal töötavat meessoost isikut. Vakuraamatutes olid tööjõuliste meeste arvud toodud talude viisi ja on selliselt ka kogu sajandi jooksul võrreldavad.

konnaga oli stabiilne, siis on arvutused töøjõulise mehe kohta teatud ettevaatusega küllalt sobivaks näitajaks olukordade võrdlemisel (igatahes palju sobivamaks kui arvutused suuresti kõikuva talupoja adramaa kohta).⁵

Kuivõrd erinev oli külvide tase ja nende areng eri mõisates ja taludes, selle kohta mõned näited.

Harjumaal Rapla kihelkonnas Kabala mõisas tuli 1732. aastal rukkikülvi ühe töøjõulise mehe kohta mõisapõllul 1,03 tündrit ja talupõllul 0,87 tündrit, 1803. aastal aga vastavalt 1,28 ja 2,29 tündrit.⁶

Üksikute talude viisi oli olukord järgmine.

Tabel 17

Rukkikülv töøjõulise mehe kohta talupõllul

Talude nimi	Töøjõulise mehi			Rukkikülv talupõllul (tündrites)	
	1732. a.	1765. a.	1803. a.	1732. a.	1803. a.
Soetku	3	2	3	2	7
Karja	2	4	3	2	7
Pilpa	1	2	3	$\frac{3}{4}$	7
Tiidori	2	3	3	$1\frac{1}{2}$	7
Sööse	—	3	3	$\frac{3}{4}$	7
Tõnso	3	2	3	2	7
Kollo	1	2	3	$\frac{3}{4}$	7
Peti	2	2	3	2	$3\frac{1}{2}$
Talli	1	1	2	$1\frac{1}{2}$	7
Laikmaa, Jaan	2	5	3	2	$3\frac{1}{2}$
Laikmaa, Jüri	2	4	4	2	$3\frac{1}{2}$

Harju-Jaani kihelkonnas Raasiku mõisas ulatus rukkikülv töøjõulise mehe kohta 1732. aastal mõisapõllul 0,72 tündrini ja talupõllul 0,93 tündrini; 1803. aastal vastavalt 0,78 ja 1,43 tündrini.⁸

Juuru kihelkonnas Keava mõisas oli 1732. aastal rukkikülvi töövõimelise mehe kohta mõisapõllul 1,04 tündrit ja talupõllul 1,40 tündrit; 1774. aastal talupõllul 1,69 tündrit.⁹

⁵ Vt. Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest, Tallinn 1960, lk. 186.

⁶ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 467, lk. 167; f. 864, nim. 1, s.-ü. 10, lk. 7.

⁷ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 467, lk. 167; f. 3, nim. 1, s.-ü. 496, lk. 686; f. 864, nim. 1, s.-ü. 10, lk. 7.

1765. aasta kohta külvandiandmed puuduvad.

⁸ Sealsamas, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466, lk. 221;

f. 864, nim. 1, s.-ü. 1, lk. 3 jj.

⁹ Sealsamas, f. 3, nim. 1, s.-ü. 466;

f. 3, nim. 1, s.-ü. 487, lk. 492.

Rukkikülv tööjõulise mehe kohta talupõllul

Talu nimi	Tööjõulisi mehi		Rukkikülv talu- põllul (tündrites)	
	1732. a.	1774. a.	1732. a.	1774. a.
Raka	1	3	1½	3
Viru	2	2	3	3
Tooma	2	4	3	6
Uustalu	2	1	1½	3
Otsa Tõnis	1	2	1½	3
Sõnni Toomas	3	2	3	5
Sõnni Jaan	1	3	1½	5

Läänemaal Ridala kihelkonnas Ungru mõisas oli rukkikülvi tööjõulise mehe kohta 1732. aastal mõisapõllul 0,42 tündrit, talupõllul 0,54 tündrit, 1803. aasta vakuraamatu alusel vastavalt 1,00 ja 1,44 tündrit.¹⁰

Virumaal Lüganuse kihelkonnas asuvas Purtse mõisas tuli rukkikülvi töövilimelise mehe kohta 1731. aastal talupõldudel 1,15 tündrit, mõisakülvi kohta puuduvad andmed.¹¹ 1803. aastal oli rukkikülv talupõldudel tõusnud 1,43 tündrini ja mõisapõldudel 1,01 tündrini.¹²

Tabel 3

Rukkikülv tööjõulise mehe kohta talupõllul

Talu nimi	Tööjõulisi mehi		Rukkikülv talu- põllul (tündrites)	
	1731. a.	1803. a.	1731. a.	1803. a.
Napa	1	4	2	4½
Matsu	2	5	2⅔	7½
Jaagu	2	3	2⅓	4½
Oru	2	3	2⅔	4½
Hannuse	2	2	2⅔	3½

¹⁰ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 468, lk. 828 jj.;
f. 864, nim. 1, s.-ü. 167, lk. 3 jj.

Need vakuraamatutes toodud andmed on kontrollitavad mõisniku taskuraamatu põhjal, mis on säilinud Ungern-Sternbergi perekonna arhiivis, f. 1423, nim. 1, s.-ü. 21.

¹¹ 1724. aastal oli külv mõisapõllul 0,65 tündrit rukist tööjõulise mehe kohta.

¹² 1731. aasta kohta on kasutatud Stackelbergi perekonna arhiivis leiduvat vakuraamatut, ENSV RAKA, f. 1861.

1803. aasta andmed on võetud ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 216.

Juba nendestki andmetest nähtub, kuivõrd erines külvi hulk tööjõulise mehe kohta eri mõisates eri aegadel ja erineva suurusega taludes.

1803. aastaks ulatus maakondlik keskmine¹³ rukkikülv tööjõulise mehe kohta Harjumaal mõisapõllul 1,0 tündrini ja talupõllul 1,3 tündrini, Virumaal vastavalt 1,1 ja 1,8 tündrini, Järvamaal 1,3 ja 1,9 tündrini ning Läänemaal 1,05 ja 1,3 tündrini.¹⁴ Samal ajal leidis mõisaid, kus keskmine rukkikülv töövõimelise mehe kohta oli tunduvalt suurem kui maakondlik keskmine (rühm I).

Tabel 4¹⁵

Rukkikülv tööjõulise mehe kohta mõisa- ja talupõllul
Rühm I

Mõisa nimi	Tööjõulise mehe kohta rukkikülvi (tündrites)			Mõisa- ja talukülvi suhe
	mõisapõllul	talupõllul	kokku	
Järvamaa:				
Moe (Ambla khk.)	2,22	2,36	4,58	1 : 1,06
Nõmmküla (Ambla khk.)	1,72	2,62	4,34	1 : 1,52
Käravete (Ambla khk.)	1,32	2,68	4,00	1 : 2,03
Virumaa:				
Kloodi (Rakvere)	1,68	2,87	4,55	1 : 1,71
Küti (Viru-Jaagupi)	1,63	2,65	4,28	1 : 1,63
Põllula (Viru-Jaagupi)	1,47	2,52	3,99	1 : 1,71
Konju (Jõhvi khk.)	1,49	1,72	3,21	1 : 1,15
Harjumaal:				
Kabala (Rapla khk.)	1,30	2,03	3,33	1 : 1,56
Hagudi (Rapla khk.)	1,32	1,88	3,20	1 : 1,42
Tuhala (Kose khk.)	1,11	1,82	2,93	1 : 1,64
Ohukatku (Rapla khk.)	1,12	1,32	2,44	1 : 1,18
Läänemaal:				
Tuudi (Karuse khk.)	1,56	1,60	3,16	1 : 1,03
Saastna (Karuse khk.)	1,14	1,66	2,80	1 : 1,46
Kasti (Märjamaa khk.)	1,20	1,53	2,73	1 : 1,28
Massu (Hanila khk.)	1,08	1,59	2,67	1 : 1,47

¹³ Maakondlikud keskmised rukkikülvid on saadud sel teel, et mõisate rukkikülvide summa tündrites on jagatud tööjõuliste meeste üldarvuga mõisates. Keskmiste arvutamisel on aluseks võetud ENSV RAKA Vahekohtu fondides säilinud külviandmed, s. o. Harjumaalt 18, Virumaalt 40, Järvamaalt 39 ja Läänemaal 46 mõisa andmed.

¹⁴ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 1—256.

¹⁵ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 26, 27, 186, 242, 245, 8, 17, 6, 10, 64, 49, 134.

Nendessamades kihelkondades leidus aga ka mõisaid, kus keskmine rukkikülv tööjõulise mehe kohta oli maakondlikust keskmisest väiksem (rühm II).

Tabel 5¹⁶

Rukkikülv tööjõulise mehe kohta mõisa- ja talupõllul
Rühm II

Mõisa nimi	Tööjõulise mehe kohta rukkikülvi (tündrites)			Mõisa- ja talukülvi suhe
	mõisapõllul	talupõllul	kokku	
Järvamaa:				
Kirna (Türi khk.)	1,09	0,96	2,05	1 : 0,88
Mäu (Paide khk.)	1,00	1,61	2,61	1 : 1,61
Virumaa:				
Pagari (Jõhvi khk.)	0,71	1,19	1,90	1 : 1,68
Aamõis (Lüganuse khk.)	1,15	0,80	1,95	1 : 0,69
Harjumaa:				
Vahakandi (Rapla khk.)	0,62	1,18	1,80	1 : 1,90
Hertu (Rapla khk.)	0,88	0,95	1,83	1 : 1,08
Raiküla (Rapla khk.)	0,81	1,20	2,01	1 : 1,48
Läänemaa:				
Koluvere (Kullamaa khk.)	0,68	1,09	1,77	1 : 1,60
Vatla (Karuse khk.)	0,97	1,14	2,11	1 : 1,18

Toodud andmed näitavad, kuivõrd erinev oli külvi ja loomulikult siis ka saagi suurus tööjõulise mehe kohta eri mõisates.

Rukkikülvi hulk mõisapõllul töövõimelise mehe kohta kõikus Järvamaal ühest tündrist poolteise ja üksikjuhul isegi üle kahe tündri; Virumaal oli külve alla tündri kuni ligi kaks tündrit; Harju- ja Läänemaal olid väiksemad külvid alla ühe tündri, suurimad külvid küündisid aga vaevalt poolteise tündrini. Külvide seisukohalt vaadatuna oli niisiis talupoja eksploateerimine kõige suurem Järva- ja Virumaal ning mõnevõrra väiksem Harju- ja Läänemaal.

Maakondade piirides oli suurimate ja väiksemate mõisakülvide vahe kõikides maakondades ligikaudu pool tündrit (Järvamaal natuke rohkem). Maakondade-vaheliselt aga oli suurimate ja väikseimate mõisa rukkikülvide vahe tööjõulise mehe kohta üle ühe tündri.

Rukkikülv tööjõulise mehe kohta talupõllul kõigub ulatuslikumalt kui mõisapõllul. Järvamaal on see ühest tündrist kahe

¹⁶ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 66, 81, 23, 24, 19, 190, 30, 33.

ja poole, ligi kolme tündrini, Virumaal umbkaudu samades piirides, Harju- ja Läänemaal ühest kuni kahe tündrini. Niisiis on talu rukkikülvi «keskmise» kõikumine mõisate vahel maakondade piirides ligikaudu üks kuni poolteist tündrit, maakondade vaheliselt — niisama palju.

Kõigi nende erinevuste juures on aga oluline märkida, et külvid töøjõulise mehe kohta mõisa- ja talupõldudel olid omavahel tihedalt seotud, käisid n.-õ. käsikäes. Nendes mõisates, kus külv töøjõulise mehe kohta mõisapõllul oli maakondlikust keskmisest suurem, oli ta sellest suurem ka talupoja põllul. Ja vastupidi: suhteliselt väiksema külviga mõisapõllul kaasneb ka väiksem külv talupõllul. Sellisest seosest ei leia me peaaegu ühtki erandit. See näitab, et mõisapõldude laiendamisega XVIII sajandil ei käinud paratamatult kaasas talupõldude vähenemine.¹⁸ Suuremad külvid töøjõulise inimese kohta olid just nende mõisate põldudel, kus ka talude külvid olid suhteliselt suuremad.

Millest olid siis tingitud suured erinevused külvi ulatuses eri mõisates?

Erinevusi mõisa- ja talukülvides töøjõulise mehe kohta ei põhjustanud mitte ainult erinevad looduslikud tingimused, vaid ka mitmesugused majanduslikku laadi tegurid ja traditsioonid, mida püüamegi allpool lähemalt vaadelda.

Juba õige vanal ajal võttis mõisnik talupoja maksustamisel aluseks talupoja külvi suuruse. Sellest on tulnud ka maksustamisühiku nimetus «adra». Siinkohal ei hakka me pikemalt käsitleda selle maksustamisühiku (adramaa) suurust ja tema muutumist ega ka temalt nõutavate koormiste suuruse dünaamikat eelnenud sajandite jooksul. Märgime vaid niipalju, et vaatamata sajandite jooksul asetleidnud mitmesugustele muutustele külvi ja koormiste suurustes enestes valitses ikka ja alati seos just talupoja kasutuses oleva maa suuruse (külvi) ja mõisa koormiste vahel. Vaid mitmesuguseid ametimehi, nagu mõldreid, kõrtsmikke jt., maksustati teistel alustel.

Töøjõulise inimese kohta tuleva teokoormise suurendamisega kaasnes ka talupõldude (külvide) traditsioonikohane laiendamine. Nii kujuneski välja, et nendes mõisates, kus 1803. aastal olid kõige suuremad teokoormised teopäevades, olid ka kõige suuremad mõisa- ja talukülvid. Selle väite illustreerimiseks esitame andmed korralise teo suuruse kohta samades mõisates.

Tabelitest näeme, et 1732. aastal olid korralise teo koormised töøjõulise mehe kohta kõikides mõisates (s. t. nii I kui ka II rühmas) enam-vähem ühesugused.

1803. aastaks oli keskmine teokoormis teopäevades aga suurem nendes mõisates, kus ka külv töøjõulise mehe kohta oli

¹⁸ Selliselt väidetakse näiteks «Eesti rahva ajaloo» III, Tartu 1935, lk. 1340, 1341, 1344 jm.

Tabel 6¹⁹

Korralise teo suurus tööjõulise mehe kohta mõisates, kus külv ületas maakondliku keskmise külv (päeva nädalas, rakmetegu aastaringsest, jalategu kevade- ja sügisperioodil)

(I rühma mõisad)

	1732. a.		1765. a.		1803. a.	
	Rakme	Jala	Rakme	Jala	Rakme	Jala
Järvamaa:						
Moe (Ambla khk.)	1,00	1,00	1,15	0,98	1,09	1,45
Nõmmküla „	1,15	1,56	1,09	1,49	2,13	2,75
Käravete „	1,51	1,83	R ²⁰	R	1,85	179,
Virumaa:						
Kloodi (Rakvere khk.)	1,32	0,79	R	R	1,77	2,65
Küti (Viru-Jaagupi khk.)	1,33	2,17	R	R	1,98	2,78
Pöllula „	1,20	1,20	1,28	1,28	1,68	2,52
Konju (Jõhvi khk.)	0,77	0,77	1,21	2,66 ²¹	1,28	1,91
Harjumaa:						
Kabala (Rapla khk.)	1,82	1,51	1,57	1,44	1,97	1,97
Hagudi „	1,07	0,85	1,85	1,85	1,68	1,68
Tuhala (Kose khk.)	1,52	1,64	1,46	1,46	1,46	2,14
Ohukatku (Rapla khk.)	1,40	1,40	2,03	2,11	1,76	1,62
Läänemaa:						
Tuudi (Karuse khk.)	0,67	0,50	1,36	1,09	1,92	1,92
Saastna „	1,50	0,67	1,42	1,60	1,92	1,96
Kasti (Märjamaa khk.)	1,58	1,06	R	R	2,15	2,15
Massu (Hanila khk.)	1,53	1,22	1,75	1,26	1,94	1,06

Tabel 7²²

Korralise teo suurus tööjõulise mehe kohta mõisates, kus külv oli väiksem kui maakondlik keskmine külv (päeva nädalas, rakmetegu aastaringsest, jalategu kevade- ja sügisperioodil)

(II rühma mõisad)

	1732. a.		1765. a.		1803. a.	
	Rakme	Jala	Rakme	Jala	Rakme	Jala
Läänemaa:						
Koluvere (Kullamaa khk.,)	2,48	0,88	R	R	1,16	1,26
Vatla (Karuse khk.)	1,23	2,32	R	R	2,18	2,15

¹⁹ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 6, 8, 10, 17, 26, 27, 49, 64, 134, 186, 242, 245.

²⁰ R tähendab, et mõis võttis omaks rootsiaegse adramaade arvu. Need mõisad maarevisjonidel vakuraamatuid ei esitanud.

²¹ Tingitud suure hulga vabadike suhteliselt suurest jalapäevade arvust.

²² ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 19, 23, 24, 30, 33, 66, 81, 190.

	1732. a.		1765. a.		1803. a.	
	Rakme	Jala	Rakme	Jala	Rakme	Jala
Harjumaas:						
Vahakandi (Rapla khk.)	1,29	1,21	R	R	1,18	— ²³
Hertu „	1,60 ²⁴	—	1,16	1,16	1,47	1,35
Raiküla „	1,54	1,30	1,38	1,57	1,24	1,42
Virumaa:						
Pagari (Jõhvi khk.)	0,35	0,48	R	R	1,20	1,67
Aamõis (Lüganuse)	0,32	0,32	R	R	0,60	1,20
Järvamaas:						
Kirna (Türi khk.)	1,23	1,23	R	R	0,88	0,88
Mäu (Paide khk.)	1,21	1,21	R	R	1,34	1,06

suurem (s. t. I rühmas).²⁵ Korralise teotöö kasv on siin tavaliselt aset leidnud nii ajavahemikus 1732—1765 kui ka 1765—1803. Seevastu mõisates, kus külv tööjõulise mehe kohta oli 1803. a. allpool maakondlikku keskmist (II rühm), me korralise teotöö kasvu teopäevades võrreldes 1732. aastaga enamikul juhtudel ei näe, või on see siis olnud väga väike.

XVIII sajandi teisel poolel ja lõpus valitsenud olukordade analüüsimisel tuleb niisiis ka teotöö seisukohalt teopäevades eristada kahesuguseid mõisaid. Ühed olid suure teokoormisega (teopäevades) mõisad, kus olid ka kõrgemad mõisa- ja talukülvid tööjõulise mehe kohta.²⁶ Nagu järgnevalt näeme, hakkas nendes mõisates suur teokoormis sajandi lõpus juba negatiivselt mõjuma talukülvidele. Samal ajal oli teistes mõisates nii külv kui ka talupoegade tegu mõisale teopäevades inimese kohta tunduvalt väiksemad kui esimestes. Niisiis ei olnud teokoormise ülemäärane kasv nendes mõisates talukülvide väiksuse põhjuseks. Oleks külv nende mõisate põldudel ja tegu nendes mõisates kõige kõrgemad olnud (või vähemalt kõige suuremate hulka kuulunud), siis võiksime arvata, et seal kunagi varem oli talupoja külv töövõimelise mehe kohta suurem kui sajandi lõpus ja et see nüüd liigse teokoormise tõttu on pidanud vähenema. Nüüd aga niisugust oletust teha ei saa. Nii mõisakülv kui ka tegu töövõimelise mehe

²³ Täpsemad andmed puuduvad.

²⁴ s. o. koos jalapäevadega.

²⁵ Erandiks on Moe mõis (Ambla kihelkonnas), kus mõisnik nõudis eriti suurte tükitöönormide täitmist, nii et päevanormi tegemiseks kulus kaugelgalt rohkem kui üks päev.

²⁶ Iseloomulik on veel see, et nendes mõisates oli korralise teopäeva kohta langev mõisakülvi hulk suurem kui teise rühma mõisates. Siit vajadus teokoormise suuruse määramisel alati koos jälgida teokoormise suurust teopäevades ja teopäeva kohta langevat töö hulka mõisas. Vt. lähemalt «Teotöö kasvust ja selle saavutamise mõnedest meetoditest Eestimaa mõisates XVIII sajandil».

kohta olid nendes mõisates kogu XVIII sajandi jooksul tavaliselt enam-vähem ühel tasemel, olles aga madalamad kui nendes mõisates, kus sajandi lõpus olid suured mõisakülvid ja korralise teo päevad.

Ilmselt on tegemist kahesuguse arengusuunaga. Ühed mõisad on teraviljakasvatuses piirdunud peamiselt selle laiendamisega tööjõuliste inimeste juurdekasvu arvel (II rühm). Teistes on lisaks tunduvalt suurendatud mõisa teokoormist tööjõulise mehe kohta ja ühenda des selle talupoegade huviga laiendada teraviljatootmist taludes on saavutatudki tööjõulise mehe kohta suuremad külvid nii mõisa- kui ka talupoollul (I rühm).

Konstateerinud selliseid erinevaid arengusuundi ja -taset, peame tahtmatult küsima: miks ei suurendatud siis talupoegade teokoormisi ja mõisakülve kõikjal ühtviisi? Loomulikult võisid igas mõisas selleks olla omad eri põhjused, kus põlluks kõlblike

Tabel 8²⁷

Talude ja tööjõuliste meeste arv mõisates

I rühma mõisad

II rühma mõisad

Suhteliselt suurema külviga (tööjõulise mehe kohta) mõisad	1803. a.		Suhteliselt väiksema külviga (tööjõulise mehe kohta) mõisad	1803. a.	
	Talude arv	Töö- võime- lisi mehi		Talude arv	Töö- võime- lisi mehi
J ä r v a m a a					
Moe (Ambla)	21	58	Kirna (Türi)	58	169
Nõmmküla „	20	32	Mäu (Paide)	61	161
Kärvete „	33	68			
V i r u m a a					
Kloodi (Rakvere)	36	77	Pagari (Jõhvi)	97	255
Küti (Viru-Jaagupi)	51	110	Aamõis (Lüganuse)	57	130
Põllula „	45	107			
Konju (Jõhvi) „	18	47			
H a r j u m a a					
Kabala (Rapla)	32	90	Vahakandi (Rapla)	35	97
Hagudi „	13	37	Hertu „	130	311
Tuhala (Kose)	36	92	Raiküla „	95	273
Ohukatku (Rapla)	24	58			
L ä ä n e m a a					
Tuudi (Karuse)	22	61	Koluvere (Kultamaa)	216	547
Saastna „	91	214	Vatla (Karuse)	51	124
Kasti (Märjamaa)	50	106			
Massu (Hanila)	45	102			

²⁷ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 6, 8, 10, 17, 19, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 49, 64, 66, 81, 186, 190, 242, 245.

maade vähesus, kus halb töö organisatsioon jne. Kõigile neile mõisatele, kus külv ühe töövõimelise mehe kohta oli alla maakondliku keskmise (rühm II), on aga ühine see, et nad on suhteliselt suuremad mõisad, s. t. suurema arvu talude ja töajõuliste inimestega.

Talusid oli teise rühma mõistes tavaliselt üle 50 ja töajõulisi mehi rohkem kui 100.

Seevastu mõisad, kus külv töövõimelise mehe kohta ületas maakondliku keskmise (rühm I), olid talude ja inimeste arvu poolest väiksemad, talusid 20—50 ja töajõulisi mehi kuni 100.

Siit järeldub, et kehtiva teorjusliku süsteemi juures oli töö organisatsioon ja tulemused suurtes mõisates suhteliselt nõrgemad kui väikestes ja keskmistes mõisates. Esinevad erandid (näiteks Saastna mõis Läänemaal) näitavad, et see võis olla ka teisiti, kuid tüüpiliselt oli XVIII sajandi lõpul Eestimaal töötootlikkus suurtes mõisates madalam kui keskmistes ja väikestes mõisates.

Suurte mõisate omanikud said rohkem tulusid juba tänu mõisa suurusele. Ja et nendes mõisates olid teotingimused sageli kergemad kui väikestes, siis valgus ka mujalt inimesi just sinna. Seetõttu jõuavad suured mõisad tavaliselt ka varemini rootsiaegse adramaade arvu omaksvõtmiseni kui väikesed (vt. tabelid 6 ja 7). Nende mõisate omanike tulud kasvasid sajandi jooksul küllalt jõudsasti tänu sellele töajõuliste inimeste arvu suurenemisele.

Väikeste mõisate omanikud seevastu püüavad oma tulusid suurendada iga üksiku talupoja ekspluateerimise tugevdamisega. Ja et seda oli kergem saavutada, kui kõrvuti mittemajandusliku sunniga rakendati ka talupoja majanduslikku huvi, siis leiabki XVIII sajandi jooksul nendes mõisates aset teokoormise kasv koos talukülvide kasvuga. Nende mõisate majanduslikud tulemused XVIII sajandil näitavad, et teorjuse tingimustes oli võimalusi teravilja tootmise oluliseks suurendamiseks töajõulise inimese kohta nii mõisa- kui ka talupõllul, ning et neid võimalusi osa mõisnikke ka praktikas rakendas.

Asjaolu, et suurtootmine teraviljakasvatuses andis XVIII sajandi lõpus Eestimaal halvemaid tulemusi kui tootmine väikestes ja keskmistes mõisates, on tollal maal valitsenud olukorrale majanduslikust seisukohast teravaks hukkamõistuks. Ühtlasi näitab see, et suurte ja väikeste mõisate omanikud seisid sajandivahetusel mõisamajanduse edasiarendamises mõnevõrra erineva olukorra ning probleemide ees. Ilmekalt tuleb see esile, kui vaadelda ja võrrelda olukordi erineva suurusega taludes. Selleks jaotame talud veoloomade arvu järgi kolme gruppi (esimeses grupis talud, kus oli 0—1 veoloom, teises grupis 2—3 veoloomaga talud, kolmandas grupis talud 4 ja enama veoloomaga).

Mõisates, kus rukkikülv töajõulise mehe kohta ületas maa-

kondliku keskmise, (I rühm), oli 1803. aastal talu rukkikülv esimese grupi taludes tavaliselt kõikide talude keskmisest külvist väiksem (üksikjuhtudel, kus see suurem oli, moodustasid esimese grupi talude tööjõulised mehed tavaliselt väga väikese osa tööjõuliste meeste üldarvust). Teise grupi taludes seevastu oli külv peaaegu kõikjal suurem kui talude keskmine külv mõisa kohta. Kolmanda grupi taludes oli külv enam-vähem niisama suur kui keskmine külv, kuid valdavalt väiksem kui teise grupi taludes (vt. tabel 9).

Eeltoodu näitab, kuivõrd sügavalt oli Eestimaa küla XVIII—XIX sajandi vahetusel kriisinähtustest haaratud. Kuigi keskmised külvivid on kõrged, tuleb kolmanda grupi, s. o. veoloomade poolset tugevamate taludes külvi töövõimelisele mehele paljudel puhkudel vähem kui veoloomade poolset väiksemates taludes. Nagu näeme lisa toodud tabelitest, oli nendes mõisates ka teopäevade arv just kolmanda grupi taludes väga kõrgele viidud, nii et see hakkas takistama talupoegadel oma põldude harimist. Seepärast vähenesid talukülvivid tööjõulise inimese kohta kõigepealt kolmanda rühma taludes.

Mõisates, kus rukkikülv töövõimelise mehe kohta ei ulatanud maakondliku keskmiseni (II rühm), oli 1803. aastal talu rukkikülv esimese grupi taludes märgatavalt väiksem kui kõikide talude keskmine (või puudus üldse). Teise grupi taludes kõikus külv enam-vähem keskmise külvi tasemel (esineb ka suuremaid kõrvalekaldumisi mõlemale poole). Kolmanda grupi taludes oli külv aga tavaliselt suurem kui keskmine külv mõisas ja enamikul puhkudel ka suurem kui teise grupi taludes. Sellest on ka üksikuid erandeid, millede puhul kõrvalekaldumised ei ole aga kuigi suured (vt. tabel 10).

Kui võrdleme omavahel I ja II rühma mõisate vastavaid talude grappe, selgub, et tööjõulise mehe kohta väiksema külviga mõisates (rühm II) oli kõikides talude gruppides külv väiksem kui tööjõulise mehe kohta suurema külviga mõisates (rühm I). Nagu nägime eespool, tuli nendes mõisates ka mõisakülv tööjõulise mehe kohta vähem (vt. tabel 5). II rühma mõisates olid ka teokoormised kõigis talude gruppides madalamad, kohati isegi tunduvalt madalamad. See näitab, et nendes mõisates ei olnud teotöö inimese kohta ka kõige suuremates taludes viidud mujal rakendatava maksimaalse piirini. Külv nende mõisate põldudel oli loomulikult siis ka suhteliselt väiksem. Korralise teotöö aja seisukohalt vaadatuna laseb see asjaolu eeldada reserve olemasolu viimastes, s. t. võimalust teotööd tõsta mujal tuntud ja rakendatud maksimaalsete piirideni, et sel teel suurendada mõisakülve. Täheandab, nendes mõisates kolmanda grupi talud ei tundnud tööjõust niivõrd puudust, et see oleks sundinud külvi talus inimese kohta vähendama. Oeldut kinnitab veel asjaolu, et siin kolmanda grupi taludes on tavaliselt suurem

Rukkikülvi suurus tööjõulise mehe kohta talude suurusgruppide viisi
I rühma mõisates

Mõisa nimi	Talude arv	Talude keskmise rukkikülvi (tündrites)				Talude suurusgrupid			
		0—1 veoloom		2—3 veolooma		4 ja rohkem veolooma		Rukkikülvi tööjõulise mehe kohta (tündrites)	Rukkikülvi tööjõulise mehe kohta (tündrites)
		Tööjõuliste meeste % arvust	Rukkikülvi tööjõulise mehe kohta (tündrites)	Tööjõuliste meeste % arvust	Rukkikülvi tööjõulise mehe kohta (tündrites)	Tööjõuliste meeste % arvust	Rukkikülvi tööjõulise mehe kohta (tündrites)		
J ä r v a m a a									
Moe (Ambla ktk.)	21	2,36	2,25	39,7	2,25	36,2	2,48	24,1	2,32
Nõmmküla (Ambla)	20	2,62	1,00	18,8	1,00	25,0	3,00	56,2	3,00
Kärvete (Ambla)	35	2,68	—	4,4	—	36,8	2,72	58,8	2,85
V i r u m a a									
Kloodi (Rakvere)	36	2,88	2,50	5,2	2,50	31,2	3,13	63,6	2,79
Küti (Viru-Jaagupi)	51	2,65	2,75	1,8	2,75	35,5	2,72	62,7	2,60
Põllula	45	2,52	2,73	10,3	2,73	52,3	2,57	37,4	2,40
Konju (Jõhvi)	18	1,72	0,38	17,0	0,38	57,5	2,00	25,5	2,00
H a r j u m a a									
Kabala (Rapla)	32	2,29	—	—	—	5,6	2,10	94,4	2,31
Hagudi (Rapla)	13	1,88	—	—	—	10,8	2,50	89,2	1,80
Tuhala (Kose)	36	1,82	2,83	2,2	2,83	31,5	1,93	66,3	1,73
Ohukatku (Rapla)	24	1,32	1,72	5,2	1,72	13,8	1,38	81,0	1,29
L ä n e m a a									
Tuudi (Käruise)	22	1,60	2,50	1,6	2,50	3,3	1,25	95,1	1,60
Saasina (Käruise)	91	1,66	—	4,7	—	10,3	1,66	85,0	1,75
Kasti (Märjamaa)	50	1,53	1,08	11,3	1,08	6,6	2,43	82,1	1,51
Massu (Hanila)	45	1,59	—	0,9	—	16,7	1,32	82,4	1,66

²⁸ ENSV RAKA, f. 864, nim. I, s.ü. 6, 8, 10, 17, 26, 27, 49, 64, 134, 186, 242, 245.

Rukkikülvi suurus tööjõulise mehe kohta talude suurusgruppide viisi
II rühma mõisates

Mõisa nimi	Talude arv	Talude keskmine rukkikülv (tündrites)	Talude suurusgrupid								
			0—1 veoloom		2—3 veolooma		4 ja enam veolooma				
			Tööjõuliste meeste %	Rukkikülvi tööjõulise mehe kohta (tündrites)	Tööjõuliste meeste %	Rukkikülvi tööjõulise mehe kohta (tündrites)	Tööjõuliste meeste %	Rukkikülvi tööjõulise mehe kohta (tündrites)			
Läänemaa											
Vatla (Karuse)	51	1,14	—	3,2	—	8,9	1,75	87,9	1,13		
Koluvere (Kullamaa)	216	1,10	1,00	4,0	1,00	26,3	0,84	69,7	1,20		
Harjumaa											
Vahakandi (Rapla)	36	1,18	0,83	4,1	0,83	15,5	1,12	80,4	1,21		
Hertu (Rapla)	130	0,95	0,45	26,4	0,45	16,7	1,13	56,9	1,12		
Raiküla (Rapla)	95	1,20	0,85	3,7	0,85	11,7	0,91	84,6	1,26		
Virumaa											
Pagari (Jõhvi)	97	1,19	1,09	8,6	1,09	55,3	1,24	36,1	1,13		
Aamõis (Lüganuse)	57	0,80	0,71	10,8	0,71	39,2	0,67	50,0	0,92		
Järvamaa											
Mäu (Paide)	61	1,61	1,11	5,6	1,11	26,7	1,58	67,7	1,66		
Kirna (Türi)	58	0,96	—	5,1	—	7,7	1,07	88,2	1,00		

²⁰ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 19, 23, 24, 30, 33, 66, 81, 190.

külv tööjõulise mehe kohta kui teise grupi taludes (vt. tabel 10).

Niisiis näitab külvide ja teokoormiste analüüs talude gruppide viisi, et II rühma mõisates ei takistanud tootmise arendamist mitte töötajate seisukohalt äärmise piirini viidud teotöö, nagu I rühma mõisates, vaid väga väikesed talukülvid tööjõulise inimese kohta ja talupoja külv suhtes kõrgele viidud teotöö. Viimase väite kinnituseks esitame andmed, kui palju tuli talupojal ühe tündri rukkikülvi eest mõisale korralist rakme- ja jalategu teha.

Tabel 11³⁰

Korralise teo päevi nädalas talupoja ühe tündri rukkikülvi kohta

I rühma mõisad	1803. a.		II rühma mõisad	1803. a.	
	Rakme	Jala		Rakme	Jala
J ä r v a m a a					
Moe (Ambla)	0,46	0,62	Kirna (Türi)	0,91	0,91
Nõmmküla „	0,81	1,05	Mäu (Paide)	0,83	0,66
Kärvete „	0,69	0,67			
V i r u m a a					
Kloodi (Rakvere)	0,61	0,92	Pagari (Jõhvi)	1,01	1,40
Küti (Viru-Jaagupi)	0,75	1,05	Aamõis (Lüganuse)	0,75	1,50
Põllula „	0,67	1,00			
Konju (Jõhvi)	0,74	1,11			
H a r j u m a a					
Kabala (Rapla)	0,86	0,86	Vahakandi (Rapla)	1,00	— ³¹
Hagudi „	0,89	0,89	Hertu „	1,55	1,43
Tuhala (Kose)	0,81	1,17	Raiküla „	1,03	1,19
Ohukatku (Rapla)	1,33	1,23			
L ä ä n e m a a					
Tuudi (Karuse)	1,20	1,20	Koluvere (Kullamaa)	1,06	1,15
Saastna „	1,15	1,19	Vatla (Karuse)	1,90	1,87
Kasti (Märjamaa)	1,41	1,41			
Massu (Hanila)	1,22	0,67			

Näeme, et just II rühma mõisates, s. o. tööjõulise mehe kohta väiksema külviga mõisates, nagu Kirna, Pagari, Aamõis, Hertu, Vatla, on korraline tegu talupoja ühe tündri rukkikülvi kohta kõige ulatuslikum. Loomulikult oli siin talupoeg kõige kategoorilisemalt teo suurendamise (s. t. ka mõisapõllu laiendamise) vastu. On ju renditingimused maa seisukohalt temale kõige

³⁰ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 6, 8, 10, 17, 19, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 49, 64, 66, 81, 134, 186, 190, 242, 245.

³¹ Ei ole teada.

halvemad, samuti ka võimalused teotöö kasvades oma põlde laiendada.

Arvutused talupoegade kasutusse jääva teravilja hulga kohta näitavad, et nendes mõisates, kus teravilja tootmine oli suhteliselt kõrgem, s. t. I rühma mõisates, jäi teise ja kolmanda grupi taludel teravilja ka müügiks peale enese tarbimise. Talude edasine suurendamine nendes mõisates ei näi aga enam kaasa toovat müügiteravilja hulga suurenemist, vaid paljudel puhkudel selle vähenemist taludes. Siin tuleb ilmsiks vastuolu: mõisnik püüab suurte talude kaudu tootmist veelgi laiendada, kuna aga talupojal kaob huvi talu edasise suurendamise vastu.

Teisel pool on mõisad (II rühm), kus suuremates taludes on teravilja ülejääk talus küll mõnevõrra suurem kui väiksemates taludes, kuid kus see jääk kõikides talude rühmades on nii väike, et sellest jätkub vaevalt toiduks, mitte aga müügiks. Ka sellistes tingimustes puudub talupojal huvi talu suurendamise vastu. Nagu eespool nägime, valitsesid nendes mõisates selline olukord ja teravilja tootmise enam-vähem niisugune tase taludes kogu XVIII sajandi jooksul. Tootmistaseme seisukohalt ei ole siin erilist muutust halvenemisele aset leidnud. Sajandi lõpuks nendes mõisates ilmneva talupoegade terava rahulolematuse põhjuseks ei ole liiati kõrged teokoormised ega ka teraviljatootmise vähenemine taludes, vaid selle vähesuse eriti terav tunnetamine uutes ajaloolistes tingimustes — kaubamajanduse arenemise tingimustes.

Kui teraviljatootmise selline madal tase nende mõisate taludes andis sajandi jooksul valitsenud naturaalmajapidamise tingimustes talupoegadele hädapärase toiduse, stimuleerimata neid tootmise intensiivistamisele, siis sajandi viimastel aastakümnetel, kui kasvavad turusuhted (kaubatootmine) haaravad ikka enam mitte ainult mõisamajandust, vaid ka talupoegi, annavad raske majanduslik olukord ja arenguvõimaluste puudumine suhteliselt madala tootmistasemega mõisates (II rühm) end eriti teravalt tunda.

* *
*

Seoses külvide suure kasvuga mõisapõldudel leiavad sajandi jooksul aset mõisa keskmise suuruse kasv ja samuti ka olulised ümberpaiknemised mõisate suurusrühmades külvi seisukohalt vaadates. 1680-ndatel aastatel domineerisid mõisad rukkikülviga 1—50 tündrit (kogu teraviljade külviga mõisa põllule 1—100 tündrit).³² Sellised moodustasid 60—70% mõisate üldarvust. Suuri mõisaid — aastase rukkikülviga 100—200 tündrit — leidis

³² Rühmitamisel on aluseks võetud ainult mõisakülvide suurused. Et koos mõisate külvidega kasvasid ka talude külvid, siis toob rühmitamine kogukülvide alusel esile samasugused arengusuunad.

väga vähe, alla 10% üldarvust.³³ Niisugune olukord valitses ka 1732. a. revisjoni ajal. Suuri mõisaid oli siis veelgi vähem.

XVIII sajandi lõpus oli mõisaid aastase rukkikülviga 1—50 tündrit maakonniti erinevalt, kuid mitte rohkem kui 25—30%; nüüd domineerisid mõisad rukkikülviga 50—100 tündrit (30—40%). Suuri mõisaid rukkikülviga 100—200 tündrit leidis 20—30% ja Eestimaa oludes väga suuri mõisaid, aastase rukkikülviga mõisapõllule üle 200 tündri, 5—10% mõisate üldarvust.³⁴

Mõisate arv Eestimaal XVIII sajandi jooksul oluliselt ei muutunud. 1732. aasta maanimistuse alusel oli eramõisatena kasutusel 528 mõisat, peale selle veel 28 riigimõisat, 6 rüütelkonna mõisat ja 10 linnamõisat.³⁵ Kõik kokku 572 maanimistuse ühikut. 1774. aasta maanimistuse leidub eramõisaid 596 (ehk 522 maanimistuse ühikut), riigimõisaid 14 ja mitmesuguseid muid mõisaid, nagu hospitalimõisad jne. — 15.³⁶

Maakonniti jagunesid era- ja riigimõisad 1696. ja 1774. aastal järgmiselt:

Tabel 12³⁷

Era- ja riigimõisate arv maakonniti

Maakond	1696. a.		1774. a.	
	Eramõisaid	Riigimõisaid	Eramõisaid	Riigimõisaid
Harjumaa	91	64	146	5
Virumaa	109	33	159	2
Järvamaa	42	41	88	3
Läänemaa	68	57	129	4
Kokku	310	195	522	14

Eeltoodu näitab, et XVIII sajandi kolme esimese veerandi jooksul mõisate arvulist killustumist ei toimunud, vaid leidis aset nende põllupinnaline suurenemine.

Ühtlasi võime täheldada mõisate koondumist üksikute perekondade kätte. 1732. aastal oli 36 perekonna valduses 282 mõisat ehk 19,6% perekondade käes 53,4% eramõisate üldarvust.³⁸

³³ Vt. võrdluseks A. Soom, Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund 1954, lk. 57—58. Autoril on erinev klassifitseerimise alus, kuid ta jõuab samadele tulemustele.

³⁴ Aluseks on võetud 1803. a. vakuraamatute andmed, ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 1—245.

³⁵ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. g I 6.

³⁶ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. g I 14.

Vrd. A. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland, Reval 1901, lk. 19.

³⁷ Alus: 1696. aasta maanimistuse ja 1774. a. maanimistuse.

³⁸ Üldse esineb 1732. a. maanimistuse 184 mõisnike perekonnanime.

Kõige rohkem, 26 mõisat, oli Wrangelitel (142⁹/₁₀ revisjoni adramaad), 19 mõisat kuulus Tiesenhausenitele (208⁴/₅ revisjoni adramaad), 18 mõisat Stackelbergidele (181 revisjoni adramaad), 11 mõisat Üxküllidele (76²/₅ revisjoni adramaad), 10 mõisat Lodedele (63⁴/₅ revisjoni adramaad), 9 mõisat oli viiel perekonnal (Rosen, Berg, Rehbinder, Zöge, Baranoff), 8 mõisat kolmel perekonnal (Bohn, Nieroth, Fock), 7 mõisat samuti kolmel perekonnal (Budberg, Derfelden, Delming), 6 mõisat kaheksal perekonnal (Fersen, Stahl, Bistram, Löwen, Ulrich, Taube, Lantinghausen, Wartmann), 5 mõisat kaheteistkümmel perekonnal, Perekondi, kellele kuulus 4 mõisat, leidus 11, kolme mõisaga perekondi oli 20, kahe mõisaga perekondi 26 ja ühe mõisa omanikke 90.

Võrreldes 1696. a. maanimistuga on seal esinevast 179 perekonnanimest 1732. aastaks kadunud 119 nime, milledest valdav osa, ligikaudu 80, kuulusid rootsi mõisnikele.³⁹ Üksikud järelejäänud rootslased on oma nimed saksapäranud, nii näiteks on Crusenstierna'st saanud Krusenstern, Lantinghusen'ist Lantinghausen, Morenskiöld'ist Mohrenschild jne. Venepäraseid mõisnikunimesid leidub 1732. aasta maanimistus vaid üks.⁴⁰

1774. aastaks on 28 perekonna kätte koondunud 313 mõisat, s. t. et 17,5% perekondadest valdab 52,5% mõisatest.⁴¹ Kõige suuremaks mõisate omanikuks on tõusnud Stackelbergide perekond — 30 mõisat 407²³/₄₀ revisjoni adramaaga.⁴² Wrangelite perekond valdab 21 mõisat 154³¹/₈₀ revisjoni adramaaga. Tiesenhausenite perekonnal on 20 mõisat 320³⁷/₄₀ revisjoni adramaaga, Rosenitel 19 mõisat 174¹/₂₀ revisjoni adramaaga, Baranoffidel 19 mõisat 157¹/₄₀ revisjoni adramaaga, Fersenitel 16 mõisat 174⁷/₈ revisjoni adramaaga, Üxküllidel 13 mõisat 169⁷/₄₈ revisjoni adramaaga, 12 mõisat on Rehbinderitel, Mohrenschild'idel ja Maydellidel, 10 mõisat Ulrich'itel, 9 mõisat Hastfer'itel, Taubedel ja Helfreich'idel, 8 mõisat Mannteuffel'itel ja Staal'idel, 7 mõisat on kuuel perekonnal, 6 mõisat viiel perekonnal, 5 mõisat 11 perekonnal, 4 mõisat 17 perekonnal, 3 mõisat 13 perekonnal, 2 mõisat 30 perekonnal ja 61 perekonnal on vaid üks mõis.⁴³

Näeme, et sellel ajavahemikul (1732—1774) vähenes just nende perekondade arv, kellede käes oli üks mõis, ja need mõisad läksid üle perekondadele, kus oli mitu mõisat. Nii läks 90-st ühele perekonnale kuulunud mõisast 46 mõisat üle nendele perekondadele, kus oli juba üle kolme mõisa, ja 26 mõisat pere-

³⁹ 1696. aasta maanimistus on 91 saksa ja 88 rootsi perekonnanime, mis näitab rootsi mõisnike suurt osa tol perioodil.

⁴⁰ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. g I 6.

⁴¹ Kui võtta aluseks külvipinnad, siis oli kontsentratsioon veelgi suurem, sest rikkamate ja suuremate aadliperekondade käes olid just suuremad mõisad.

⁴² Üldse oli Eestimaal 1774. a. revisjoni ajal 6739 revisjoni adramaad.

⁴³ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. g I 14.

kondadele, kes valdasid 2—3 mõisat. Nendest, kellel oli 1732. aastal üks mõis, säilitavad selle 1774. aastaks vaid 18 perekonda.

Kõik see näitab XVIII sajandil asetleidnud mõisate kontsentreerumist üksikute balti-saksa aadliperekondade kätte.

Milliseks XVIII sajandil kujunesid kõige eelõeldu foonil mõisate sissetulekud teraviljakasvatusest?

Võttes aluseks rukkikülvi suuruse mõisapõldudel töøjõulise mehe kohta ja arvutades selle alusel välja saagi ning lisades juurde talupoja teraviljakoormise, saame meie mõisa teravilja sissetuleku töøjõulise mehe kohta. Need arvutused näitavad, et 1680-ndatel aastatel kõikus see maakonniti 4,4—7,2 tündrini, olles kõige väiksem Läänemaa ja kõige suurem Järvamaa mõisates. 1803. aastaks oli see tõusnud 9,4-13,6 tündrini, olles Harju-, Viru- ja Läänemaal enam-vähem ühesuurune, Järvamaal mõnevõrra suurem.

Iseloomulik on seejuures talupoegade teraviljakoormise osa vähenemine mõisa teraviljasissetulekus. 1680-ndatel aastatel oli teravilja puhassaak mõisate põldudelt vaid kaks korda suurem (Läänemaal 1,4 korda suurem) kui talupoegade teraviljakoormised. 1803. aastal on puhassaak mõisa enese põldudelt aga juba 6,0—8,1 korda suurem kui talupoegade teraviljakoormised. Suhte selline järsk muutumine on tingitud nii mõisa puhassaakide tõusust (4—5 tündrilt 8—11,5 tündrile) kui ka teraviljakoormiste vähenemisest (1,8—2,3 tündrilt 1,2—1,9 tündrile). Ja et mõisate põllud hariti pärisoriste talupoegade teotööga, siis näitab see teorendi nii absoluutset kui ka suhtelist kasvu võrreldes rendi naturaalse osaga — talupoegade teraviljakoormisega (vt. tabel 13).

XVIII sajandi jooksul asetleidnud mõisate teraviljatoodangu ja sissetulekute üldise kasvu juures oli mõisate teraviljasissetulek sajandi lõpus eri mõisates vägagi erinev. Maakondlikust keskmisest külvist töøjõulise mehe kohta suurema külviiga mõisates (I rühm) ulatus mõisa teraviljasissetulek Järva- ja Virumaal 14—17 tündrini töøjõulise mehe kohta, paiguti oli see veelgi suurem. Harju- ja Läänemaal oli see 11—14 tündrit. Maakondlikust keskmisest külvist töøjõulise mehe kohta väiksema külviiga mõisates (II rühm) oli mõisate teraviljasissetulek Viru- ja Järvamaal 10—11 tündrit, Harju- ja Läänemaal 7—9 tündrit (vt. tabel 14).

Kuna töøjõulise mehe kohta maakondlikust keskmisest väiksema külviiga mõisateks olid, nagu me juba eespool nägime, talude ja inimeste arvu poolest suured mõisad, kus põllupinnalised tingimused olid samasugused kui naabruses asuvates väikestes (aga töøjõulise mehe kohta suure külviiga) mõisates, siis laseb see eeldada teraviljatootmise laiendamise võimalusi ka nendes suurtes mõisates. Vaidlused, kuidas seda saavutada, olid sajandivahetusel ulatuslikud ja aktuaalsed, mõjutades oluliselt XIX sajandi alguse talurahvaseaduste väljakujunemist.

Mõisate teraviljasissetulek tööjõulise mehe kohta (tündrites)

Maaikond	1680-ndad aastad				1803. a.				Teraviljakooormise ja mõisa puhassaagi suhe			
	Mõisa rukkikülv		Talu-poegade nalu-raal-maksud		Mõisa rukkikülv		Puhassaak ⁴⁶		Talu-poegade nalu-raal-maksud	Kokku		
	rukis	muud teraviljad	rukis	muud teraviljad	rukis	muud teraviljad						
Harjumaa	0,59	1,77	2,31	1,94	6,02	0,91	3,19	4,72	1,44	9,35	1 : 2,10	1 : 5,49
Virumaa	0,65	1,95	2,55	2,12	6,62	1,11	3,89	5,76	1,19	10,84	1 : 2,12	1 : 8,11
Järvamaa	0,71	2,13	2,76	2,33	7,22	1,34	4,69	6,96	1,94	13,59	1 : 2,10	1 : 6,01
Läänemaa	0,38	1,14	1,47	1,82	4,43	1,05	3,68	5,48	1,31	10,47	1 : 1,43	1 : 6,99

⁴⁴ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s. ü. 940—942, fotokoopiate kogu nr. 129; f. 864, nim. 1, s. ü. 1—245.

⁴⁵ 1680-ndatel aastatel oli rukkii- ja teiste teraviljade külv ühesuurune, saagikuseks on kõigil teraviljajadel võetud 4 seemet (puhassaak 3 seemet).

⁴⁶ 1803. aastal oli teiste teraviljade külv umbes 30% suurem kui rukkikülv ja saagikus rukkil 4,5 seemet, suuviljajatel 5 seemet (puhassaak vastavalt 3,5 ja 4 seemet).

Mõisa teraviljasissetulek tööjõulise mehe kohta 1803. aastal
(tündrites)

Rühm I	Mõisa rukki- külv	Puhassaak		Kokku	Rühm II	Mõisa rukki- külv	Puhassaak		Kokku	Talupoegade natuuraalaksud	Kokku	
		Rukis	Teised tera- viljad				Rukis	Teised tera- viljad				
J ä r v a m a a												
Moe (Ambala)	2,22	7,77	11,56	1,36	20,65	1,09	3,82	5,68	0,98	10,48		
Nõmmküla "	1,72	6,02	8,96	1,88	16,86	1,00	3,50	5,20	2,25	10,95		
Kärvete "	1,32	4,62	6,88	4,12	15,65							
V i r u m a a												
Kloodi (Rakvere)	1,69	5,92	8,80	3,96	18,68	0,71	2,49	3,68	0,31	6,48		
Küti (Viru-Jaagupi)	1,63	5,71	8,48	2,54	16,73	1,15	4,03	6,00	1,12	11,15		
Põllula "	1,47	5,15	7,64	2,52	15,31							
Konju (Jõhvi)	1,49	5,22	7,76	1,12	14,10							
H a r j u m a a												
Kabala (Rapla)	1,28	4,48	6,64	1,98	13,10	0,62	2,17	3,24	1,23	6,64		
Hagudi "	1,32	4,62	6,88	2,17	13,67	0,88	3,08	4,56	1,26	8,90		
Tuhala (Kose)	1,11	3,89	5,76	1,40	11,05	0,81	2,84	4,20	1,47	8,51		
Ohukatu (Rapla)	1,12	3,92	5,84	1,02	10,78							
L ä n e m a a												
Tuudi (Karuse)	1,56	5,46	8,12	1,17	14,75	0,69	2,42	3,60	1,14	7,16		
Saastna "	1,14	3,99	5,92	1,66	11,57	0,97	3,40	5,04	1,07	9,51		
Kasti (Märjamaa)	1,20	4,20	6,24	2,40	12,84							
Massu (Hamila)	1,08	3,78	5,60	1,14	10,52							

⁴⁷ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü: 6, 8, 10, 17, 19, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 49, 64, 66, 81, 186, 190, 242, 245.

Mõisate teraviljasissetuleku suure kasvuga kaasnes XVIII sajandi jooksul ka kasumite suurenemine.

Võtame näiteks Sagadi mõisa (Haljala khk.) Virumaalt, mis oli juba XVII sajandi lõpus suhteliselt suur (üle 20 adramaa). Rukkikülvi suurus mõisapõldudel oli seal 1691.—1694. a. keskmiselt 80—90 tündrit. Saak mõisapõllult 300—350 tündrit rukist.⁴⁸ Selles mõisas läks müügiks umbes 50—60 % mõisa rukkisissetulekust, s. o. 230—310 tündrit (umbes 20% kulus seemneks ja niisama palju tarbimiseks mõisas). Rukkitündri väljaveohinnaks oli nendel aastatel ligikaudu üks riigitaalier. Nii küündisid siis mõisa sissetulekud rukkist umbkaudu 230—310 riigitaalrini aastas.⁴⁹

1745. a. sügisel külvati Sagadi mõisa väljadele juba 123 tündrit rukist.⁵⁰

1784. a.	rukkikülv oli	137 ¹ / ₂ ,	saak	591 tündrit
1790. a.	„	„	159	„ 857
1796. a.	„	„	170	„ 1048

Järgmistel aastatel jäi rukkikülv 160—170 tündri ja saak 650—700 tündri tasemele.⁵¹

Talupoegadelt saadava rukkikoormise osa oli nüüd palju väiksem (ligikaudu $\frac{1}{4}$ mõisa rukkikülvist), 40—50 tündrit. Kui arvata mõisa laekuvast rukkikogusest maha seemne ja mõisas tarvitatava osa (mis kokku moodustasid umbes 40%), jäi müügiks 410—450 tündrit.⁵² Turuhindade järgi maksis tünder rukist sajandi lõpus $2\frac{1}{3}$ —3 rubla. Seega olid Sagadi mõisa sissetulekud ainuüksi rukkist tõusnud 230—310 riigitaalrilt 950—1350 rublani aastas.⁵³ Tegelikult oli vahe veelgi ilmsem, sest nüüd realiseeris mõis suure osa teraviljast viinana, mis tõi mõisale palju rohkem kasumit. Sagadi mõis põletas 1751/52. aastal 2919 toopi viina, 1795/96. aastal — 12 727 toopi ja 1796/97. a. — 16 666 toopi. Aastatel 1795—1797 läks viinaks üle poole müügirukkist. Vaadi viina tegemiseks kulus keskmiselt 5 tündrit vilja, mille hind oli 12—14 rubla; vaat viina aga maksis samal ajal 15—23 rubla.

⁴⁸ ENSV RAKA, f. 1324, nim. 1, s.-ü. 206.

⁴⁹ Võrdluseks märkigem, et samal ajal oli Eestimaa kubeneri aastapalk 2000 riigitaalrit ja kreisikomissari aastapalk 150 riigitaalrit.

⁵⁰ ENSV RAKA, f. 1324, nim. 1 (A'), s.-ü. 53-a.

⁵¹ ENSV RAKA, f. 1324, nim. 1, s.-ü. 53-a.

Sagadi mõisas on madalam saagikus kui maakondlik keskmine.

⁵² Vt. ENSV RAKA, f. 1324, nim. 1, s.-ü. 51. Üldiselt realiseeriti Sagadi mõisas vähem rukist kui teistes niisama suurtes mõisates. Nii näiteks Triigi mõisas (Väike-Maarja khk. Virumaal), mis oli enam-vähem niisama suur kui Sagadi mõis (rukkikülv 150 tündrit), läks majapidamisraamatu andmetel heal vilja-aastal (1790. a.) müügiks 800—900 tündrit rukist (ENSV RAKA, f. 1627, nim. 1, s.-ü. 108).

⁵³ Eestimaa kubeneri aastapalk küündis nüüd 2250 rublani ja kreisikomissari aastapalk 120 rublani.

Niisamuti suurenesid mõisate tulud ka karjakasvatusest. Samas Sagadi mõisas peeti 1790-ndatel aastatel 250—300 sarvloomu, nendest 80—100 lüpsilehma, 30—40 nuumhärja ja vaid kümmekond künnihärja.⁵⁴ Piim läks peamiselt võiks, mille kogus 80 lehma kohta oli 1600—2100 naela. Head sissetulekut andsid mõisale nuumhärjad, keda peeti viinatootmisest ülejääval praagal. Hulgaliselt oli mõisas väiksemaid kariloomi: üle saja lamba, 25—30 kitse, umbes niisama palju sigu jne.⁵⁵

XVIII sajandi jooksul istutati mõisates suuri puuviljaaeda, linnalähedastes rajati juba sajandi keskel kasvuhooneid.⁵⁶ Paljudes mõisates leiame sajandi viimastel aastakümnetel hulgaliselt mitmesuguseid käsitöölisi: kangruid, viina- ja õllemeistreid jne. Tootmine mõisates oli XVIII sajandi jooksul muutunud mitte ainult ulatuslikumaks, vaid turu vajadustele orienteerudes ka mitmekülgsemaks.

Kui palju kasvasid mõisate sissetulekud XVIII sajandi jooksul, seda on raske täpselt kindlaks teha. Küll aga leidub andmeid, mis kaudselt iseloomustavad kasvu ulatust.

Kammerkontori kameriiride arvutuste järgi olid eramõisate tulud Virumaal talupoja adramaa kohta rootsi aja lõpul 24—40 riigitaalrit,⁵⁷ 1760-ndate aastate lõpul aga juba 60 riigitaalrit.⁵⁸

Mõisate sissetulekute kasvu peegeldab ka mõisa rendi- ja müügihindade tõus sajandi jooksul. Juba 1770-ndatel aastatel hindas Fr. Albaum mõisate hindade kasvu kolmekordseks ja rõhutas, et see annab tunnistust sissetulekute kasvust ning mõisnike rikkusest.⁵⁹

Järgnenud aastakümnetel, kui põllumajandussaaduste hinnad veelgi tõusid, kasvasid ka mõisate sissetulekud. A. W. Hupel hindas mõisate rendihindade tõusu sajandi viimase nelja aastakümne jooksul (1760—1790) viie- kuni kaheistkümnekordests ja isegi üle selle.⁶⁰ 1760-ndatel aastatel olevat adramaa rendihinnaks olnud 80—100 rubla ja väga eesrindlikes mõisates kuni 200

⁵⁴ ENSV RAKA, f. 1324, nim. 1, s.-ü. 53-a.

Künnihärgi peeti mõisale selleks, et vajaduse korral neid talupoegadele, kellel oli vähe veeloomi, põllutöödeks laenutada.

⁵⁵ 1701. aastal oli Sagadi mõisas 31 lüpsilehma, 33 ikkehärja, 37 lammast, 12 kitse (ENSV RAKA, f. 1324, nim. 1, s.-ü. 172).

⁵⁶ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 484.

⁵⁷ A. Soom, Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert, Lund 1954, teeb arvestused mitmesuguste mõisate sissetulekute kohta XVIII sajandi teisel poolel, nende hulgas ka Virumaal asuvate Purtse ja Pungerja mõisate kohta. Nende arvestuste alusel oli tulu adramaalt 46—47 riigitaalrit.

⁵⁸ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. D II, Paberürikud 6621.

⁵⁹ Albaum, Ueber die freye Ein- und Ausfuhr des Getreides in Betrachtt Estlands, Riga 1772, lk. 61.

⁶⁰ A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Gutsherren, Erster Theil, Riga 1796, lk. 262—263. A. W. Hupel, Von den Rechten der lief- und ehstländischen Landgüter. Der nordischen Miscellaneer 22-stes und 23-stes Stück, Riga 1790, lk. 309—310.

rubla.⁶¹ Sajandi viimasel aastakümnel aga, seoses mõisate sissetulekute kasvuga, 1000 rubla ja isegi rohkem. On ilmne, et keegi ei oleks niisuguste hindadega mõisaid rendile võtnud, kui ta ei oleks lootnud veelgi suuremat kasu saada.

Sajandivahetusel teostatud mõisate hindamisest näeme, et Järva- ja Ambla kihelkonnas asuvad Kukevere mõisad, kus rukkikülv oli 80 tündrit ja elas 50—60 tööjulist meest ($3\frac{1}{6}$ talupoja adramaad), arvestati sissetulekuid 1921 rubla 25 kopikale. Maksudeks kulus 186 rubla 8 kopikat, seega tulu 1735 rubla ja 17 kopikat aastas.⁶² Tulu talupoja adramaa kohta niisiis üle kahesaja rubla.⁶³

Harjumaal Keila kihelkonnas Morrased mõisad külvati 1803. aastal rukist 55 tündrit, peeti 55 lüpsilehma ja oli 50—55 tööjulist meest. Sissetulekuid hinnati: mõisa teraviljakasvatusest 1212 rubla 50 kopikat, lüpsilehmadelt 385 rubla, kõrtsidest 215 rubla, veski renti 100 rubla, talupoegade koormistest 220 rubla, peale selle muud väiksemad tulud. Peale maksude mahaarvamist hinnati mõisa tulu 2124 rubla $9\frac{1}{2}$ kopikale.⁶⁴

Võrdluseks märkigem, et umbes niisama suure vilja- ja aagiga Viimsi mõisad (Jõelähtme kihelkond Harjumaal) ulatusid mõisa sissetulekud 1683/84. aastal 528 riigitaalrini (sellest summast ei ole maksud maha arvatud).⁶⁵ Virumaal Lüganuse kihelkonnas asuv Purtsed mõis koos Pungerja abimõisaga, kus teraviljade külv 1675/1676. aastal oli kaks korda suurem kui Morrased mõisad 1803. aastal, andsid kokku tulu vaid 1898 riigitaalrit (maksud maha arvamata).⁶⁶

Koos mõisate sissetulekute suurenemisega tõusid ka mõisate hinnad.

Peaaegu üksmeelselt tunnustavad toleaeagsed autorid, et mõisate hinnad XVIII sajandi lõpuks kasvasid neljakordseks.⁶⁷ Nii maksis adramaa nüüd 3000, isegi kuni 5000 rubla.⁶⁸ See-

⁶¹ Ka selline rendi erinevus viitab majanduse erinevale tasemele erinevates mõisates.

⁶² ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 1210, lk. 13—18.

⁶³ W. Chr. Friebe, Physisch-ökonomisch- und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehtland, Riga 1794, lk. 179 andmetel oli mõisate tulu adramaalt keskmiselt 240 rubla.

⁶⁴ ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 1127, lk. 25—30.

⁶⁵ A. Soom, Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert, Lund 1954, lk. 370.

⁶⁶ A. Soom, sealsamas, lk. 365. Purtsed ja Pungerja mõisates oli kokku 37 adramaad. Seega tulu adramaalt umbes 50 riigitaalrit.

⁶⁷ A. W. Hupel, Von den Rechten der lief- und ehstländischen Landgüter. Der nordischen Miscellaneen 22-ster und 23-ster Stück, Riga 1790, lk. 322.

W. Chr. Friebe, Physisch-ökonomisch und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehtland oder von den beiden Statthalterschaften Riga und Reval, Riga 1794, lk. 178.

A. Fr. Hueck, Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland, Leipzig 1845, lk. 113.

⁶⁸ A. W. Hupel, Nordische Miscellaneen, I, 1781, lk. 181. Võrdluseks märkigem, et XVII sajandi lõpus maksis toleaeagne adramaa Läänemaa mõisates 150—250 riigitaalrit, Harjumaal 300—500 riigitaalrit, Virumaal 400—700

juures on iseloomulik, et kõik need autorid rõhutavad ka asjaolu, et adramaa hind eri mõisates küllaltki erines ja et just väiksemate mõisate rendi- ning ostuhinnad olid palju kõrgemad kui suurtel mõisatel.⁶⁹ Erinevus hindades, ja just sellesuunaline erinevus, ei olnud juhuslik. Nagu me eespool juba nägime, oli selle aluseks tootmise erinev tase, ja kõrgem tase just väiksemates mõisates. Seetõttu erinesidki mõisate hinnad ja väikesed mõisad olid suhteliselt kallimad.

Mõisate sissetulekute kasvu peegeldavad ka mõisnike luksuslik eluviis ja uute mõisahoonete ehitamine. Just XVIII sajand on see aeg, kus puust mõisamajade asemele kerkisid kivist härrastemajad ja majapidamishooned. XVII sajandist pärinevatest mõisate inventuuriaktidest näeme, et tavaliselt olid siis mõisate hooned Eestimaal palkseinte ja õlgkatusega, elutoad lihtsate ahjude ja lihtsa sisustusega ning isegi rauast uksehinged olid selline väärtus, mis akti eraldi sisse märgiti.⁷⁰

1732. aasta maarevisjoni ajal oli Harju- ja Läänemaal vaid 15—20% mõisatest korras hoonetega, üks kolmandik osaliselt korras hoonetega ja pooled vanade, lagunenuid hoonetega.⁷¹ Sajandi teisel poolel olid aga peaaegu kõikides mõisates uued hooned. Palkseinu asendasid kiviseinad ja õlgkatuseid laudkatused. Elutubade sisustust iseloomustasid värvilised pottahjud, kaminad, tapeediga (sageli riidega) ületõmmatud seinad, õli-värviga värvitud laed. Suuremates mõisates püstitati isegi stiilseid kahekorruselisi härrastemaju koos parkide, tiikide, suvemajade ja muu luksuslikuga.⁷²

Sageli elasid mõisnikud aga veelgi luksuslikumalt, kui võimalused lubasid. Nii näiteks palgati sellesamas Sagadi mõisas 1763. aastal ametisse endise sakslasest kodukooliõpetaja asemele prantslane, kellele hakati maksma rahatasu 180 rubla aastas. Samal ajal oli mõisnikul võlg pudukaupmehe (Carl Hetlingi) juures nõõpide, pitside, siidpaelte ja muu seesuguse luksuskauba eest, mis aastast aastasse kasvas, ulatudes 1767. aastal ligi tuhande rublani.⁷³

riigitaalrit (ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 452; f. 1, nim. 1, s.-ü. 941).

A. Soom, Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert, Lund 1954, lk. 345.

⁶⁹ A. Fr. Hueck, Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland, Leipzig 1845, lk. 114.

A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Gutsherren, Erster Theil, Riga 1796, lk. 263.

⁷⁰ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 940, 941, 942.

A. Fr. Hueck, Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland, Leipzig 1845, lk. 77.

⁷¹ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 467, 468, 469, 470.

⁷² Vt. näiteks Lagedi mõisa hoonete kirjeldus ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 484, lk. 112 jj.

A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Estland, II Band, lk. 318.

⁷³ ENSV RAKA, f. 1324, nim. 1 (A-1), s.-ü. 194.

Mõisniku isikliku taskuraamatu kaane vahelt leiame «retsepti» koerte marutaudi vastu. See on paberilipakas — täis kirjutatud nõiakirja, mille pidi marutaudikahtlasele koerale võileiva peal teatavas asendis sisse söötma. Need on küll detailid ühest mõisast, kuid nad iseloomustavad Eestimaa mõisnike eluviise ja vaimumaailma XVIII sajandi keskel. Väliselt: prantslasest kodukooliõpetajad, siid, samet, pitsid ning peened viinad ja toidud, seesmiselt: keskaegne pime ebausku ja priiskavast eluviisist tingitud võlad linnakodanikele-kaupmeestele. Selline oli XVIII sajandil enamiku balti-saksa mõisnike püüdluste ja arusaamade ring. Mõisatest saadavaid suuri sissetulekuid ei kasutatud mitte tootmise, vaid tarbimise sfääris luksuslikuks ja priiskavaks eluks.

Mõisate sissetulekute kasv XVIII sajandi jooksul on siinkohal rõhutatult esile toodud seepärast, et mõned autorid räägivad Eestimaa mõisate suurtest võlgadest sajandi lõpus, ilma et nad märgiksid mõisate sissetulekute suurt kasvu XVIII sajandi jooksul, ning jätavad seega väära mulje mõisamajanduse iseloomust ja arengust XVIII sajandil.⁷⁴ Mõisnike võlad sajandi lõpul ei ole tingitud mitte sellest, et mõisad ei andnud suuri kasumeid või et need kasumid oleksid kunagi suuremad olnud, vaid sellest, et mõisnike kulutused on tohutult kasvanud, on kasvanud rohkem kui sissetulekud. Sõnaselgelt märgib seda kaasagegne autor A. W. Hupel.⁷⁵

* *
*

Eeltoodu lubab väita, et feodaalse pärisorjusliku mõisamajanduse kriis XVIII—XIX sajandi vahetusel ei tekkinud mitte talupoegade ega mõisate üldise vaesumise pinnalt, vaid XVIII sajandi jooksul asetleidnud keeruka majandusliku arengu tulemusel. Selle arengu erinevused viisid XVIII sajandi lõpuks erinevatele olukordadele eri mõisates ja eri taludes. Siit ka majanduslikud alused balti-saksa mõisnike hulgas esinenud erinevatele seisukohtadele ja vaadetele pärisorjuse kriisist väljapääsu otsimisel.

Saabus oktoobris 1961

⁷⁴ Eesti majandusajalugu I, Tartu 1937, lk. 287—288, 308.

⁷⁵ A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Guthsherren. Erster Theil, Riga 1796, lk. 262—263.

Rakmetegu tööjõulise mehe kohta I rühma mõisates
(päeva nädalas aastaringself)

	Keskmine rakmetegu kõikides taludes kokku			0—1 veoloom			2—3 veolooma			4 ja rohkem veolooma		
	1732	1765	1803	1732	1765	1803	1732	1765	1803	1732	1765	1803
Järvamaa												
Moe (Ambla)	1,00	1,15	1,09	0,71	1,14	1,05	1,33	1,16	1,14	1,20	1,13	1,07
Nõmmküla "	1,15	1,09	2,13	0,89	0,42	0,66	1,40	1,50	2,38	0,90	1,20	2,50
Keravete "	1,51	R	1,55	0,77		1,34	1,84		1,84	1,67		1,90
Viru-maa												
Kloodi (Rakvere)	1,32	R	1,77	0,25		1,50	1,58		1,92	1,50		1,71
Küti (Viru-Jaagupi)	1,33	R	1,98	0,87		2,00	1,18		2,00	2,20		1,97
Põhjala "	1,20	1,28	1,68	0,67	0,90	1,82	1,45	1,34	1,71	1,38	1,70	1,60
Konju (Jõhvi)	0,77	1,21	1,28	0,38	1,15	1,00	0,83	1,14	1,33	1,00	2,00	1,33
Harjumaa												
Kabala (Rapla)	1,82	1,57	1,97	0,71	0,86	—	2,18	1,78	1,80	1,93	1,79	1,97
Hagudi "	1,07	1,85	1,68	0,50	—	—	—	3,00	2,00	1,57	1,83	1,64
Tuhala (Kose)	1,52	1,46	1,46	0,33	0,25	1,25	1,70	1,70	1,31	2,50	1,57	1,56
Ohukatku (Rapla)	1,40	2,03	1,76	—	—	3,67	1,75	1,80	1,63	1,31	2,19	1,66
Läänemaa												
Tuudi (Karuse)	0,67	1,36	1,92	—	—	3,00	0,75	0,75	1,50	1,00	1,58	1,91
Saastina "	1,50	1,42	1,92	—	0,01	—	1,45	1,38	1,86	1,59	1,67	2,03
Kasti (Märjamaa)	1,58	R	2,15	—	—	0,50	1,43	3,43	3,43	2,29	2,28	2,28
Massu (Hanila)	1,53	1,75	1,94	—	1,50	2,00	1,91	1,70	2,29	1,52	1,94	1,87

Märkus: Tabelis on R-tähga tähistatud need mõisad, mis selleks ajaks olid omaks võtnud rootsiaegse adramaade arvu.

⁷⁶ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s. ü. 6, 8, 10, 17, 26, 27, 49, 64, 134, 186, 242, 245. Korralise teo päevade võrdlemisel tuleb silmas pida ka seda, et nendes mõisates, kus külv mõisa põllul oli üle maakondliku keskmise, tuli ühe korralise teopäeva kohta tavaliselt ka suurem hulk mõisa küivi kui teistes mõisates.

Jalategu tööjõulise mehe kohta I rühma mõisates
(päeva nädalas kevade-sügiseperioodil)

	Keskmine jalategu kõikides taludes kokku				0—1 veoloom			2—3 veolooma			4 ja rohkem veolooma		
	1732	1765	1803		1732	1765	1803	1732	1765	1803	1732	1765	1803
Järva maa													
Moe (Ambla)	1,00	0,98	1,45	0,71	1,00	1,39	1,33	0,96	1,52	1,43	1,20	1,00	1,43
Nõmmküla "	1,56	1,49	2,75	1,00	1,58	2,00	1,80	1,50	2,75	3,00	1,60	1,20	3,00
Käravete "	1,83	R	1,79	1,15	—	—	2,32	—	1,84	1,91	1,81	—	1,91
Virumaa													
Kloodi (Rakvere)	0,79	R	2,65	0,25	2,25	0,79	2,88	0,90	2,88	2,57	0,90	—	2,57
Küti (Viru-Jaagupi)	2,17	R	2,78	1,60	3,00	2,18	2,93	3,00	2,93	2,70	3,00	—	2,70
Põllula "	1,20	1,28	2,52	0,67	0,90	2,73	1,45	1,34	2,57	2,40	1,38	1,70	2,40
Konju (Jõhvi)	0,77	2,66	1,91	0,38	2,65	1,50	0,83	2,29	2,00	2,00	1,00	4,00	2,00
Harjumaa													
Kabala (Rapla)	1,51	1,44	1,97	0,43	0,73	—	1,71	1,54	1,80	1,97	1,80	1,79	1,97
Hagudi "	0,85	1,85	1,68	—	—	—	—	3,00	2,00	1,64	1,57	1,83	1,64
Tuhala (Kose)	1,64	1,46	2,14	0,56	0,50	?	1,81	1,60	1,66	2,06	2,50	1,57	2,06
Ohukatku (Rapla)	1,40	2,11	1,62	—	—	1,00	1,75	2,00	1,63	1,65	1,31	2,19	1,65
Läänemaa													
Tuudi (Karuse)	0,50	1,09	1,92	—	—	3,00	0,50	0,75	1,50	1,91	1,00	1,25	1,91
Saastna "	0,67	1,60	1,97	1,00	0,83	2,40	0,82	1,67	1,82	1,96	0,62	1,67	1,96
Kasti (Märjamaa)	1,02	R	2,15	0,86	0,50	0,50	0,43	—	3,43	2,28	1,42	—	2,28
Massu (Hamila)	1,22	1,26	1,06	—	1,25	—	1,50	1,17	0,88	1,11	1,24	1,53	1,11

⁷⁷ ENSV RAKA, f. 864, nim. I, s.-ü 6, 8, 10, 17, 26, 27, 49, 64, 134, 186, 242, 245.

Rakmetegu tööjõulise mehe kohta II rühma mõisates
(päeva nädalas kevade-sügiseperioodil)

	Keskmine rakmetegu kõikides taludes kokku			0—1 veolooma			2—3 veolooma			4 ja rohkem veolooma		
	1732	1765	1803	1732	1765	1803	1732	1765	1803	1732	1765	1803
Järvamaa												
Kirna (Türi)	1,23	R	0,88				1,41		1,00	1,38		0,90
Mäu (Paide)	1,21	R	1,34	0,89		0,89	1,48		1,33	1,17		1,38
Virumaa												
Pagari (Jõhvi)	0,35	R	1,20	0,21		1,09	0,23		1,24	0,88		1,16
Aamõis (Lüganuse)	0,32	R	0,60	0,06		0,54	0,48		0,50	0,50		0,69
Harjumaa												
Vahakandi (Rapla)	1,29	R	1,18			0,38	1,33		1,10	1,44		1,24
Hertu	1,60	1,16	1,47	1,08	0,61	0,85	1,91	1,46	1,69	1,56	1,12	1,69
Raiküla	1,54	1,38	1,24	1,00	0,21	0,60	1,63	1,35	0,66	1,56	1,63	1,35
Läänemaa												
Koluvere (Kullamaa)	2,48	R	1,16			0,55	1,33		1,00	3,10		1,27
Vatla (Karuse)	1,23	R	2,18				1,00		2,00	1,46		2,28

⁷⁸ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s. ü. 19, 23, 24, 30, 33, 66, 81, 190.

Jalategu tööjõulise mehe kohta II rühma mõisates
(päeva nädalas kevade-sügiseperioodil)

	Keskmine jalategu kõikides taludes kokku			0—1 veoloom			2—3 veolooma			4 ja rohkem veolooma		
	1732	1765	1803	1732	1765	1803	1732	1765	1803	1732	1765	1803
Järvamaa												
Kirna (Türi)	1,23	R	0,88	—	—	—	1,41	—	1,00	1,38	—	0,90
Mäu (Paide)	1,21	R	1,06	0,89	—	0,89	1,48	—	1,00	1,17	—	1,10
Virumaa												
Pagari (Jõhvi)	0,48	R	1,67	2,43/	—	1,45	0,30	—	1,75	1,00	—	1,59
Aamõis (Lüganuse)	0,32	R	1,20	0,06/	—	1,07	0,48	—	1,00	0,50	—	1,38
Harjumaa												
Vahakandi (Rapla)	1,21	R	*	—	—	*	1,00	—	*	1,44	—	*
Hertu	1,16	R	1,35	—	0,61	0,44	—	1,46	1,69	—	1,12	1,68
Raiküla	1,30	R	1,42	0,50	1,38	3,20	1,05	1,65	1,63	1,43	1,58	1,32
Läänemaa												
Koluvere (Kullamaa)	0,88	R	1,26	—	—	1,64	0,46	—	1,19	1,10	—	1,27
Vatla (Karuse)	2,32	R	215	—	—	2,00	2,00	—	1,82	2,69	—	2,18

⁷⁹ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s. ü. 19, 23, 24, 30, 33, 66, 81, 190.

* Ei ole teada.

О РАЗЛИЧИЯХ В УРОВНЕ ЗЕРНОВОГО ПРОИЗВОДСТВА ЭСТЛЯНДСКИХ ИМЕНИЙ В XVIII ВЕКЕ

Канд. юридических наук И. Сильдмяэ

Кафедра государственного и административного права

Резюме

Благодаря новым условиям, сложившимся в результате Северной войны, сельское хозяйство Эстляндии на протяжении XVIII века развивалось в весьма широких размерах. Быстрый рост численности населения и увеличение крестьянской барщины содействовали не только восстановлению сельского хозяйства после войны, но и дальнейшему расширению посевных площадей, а вместе с тем и росту доходов помещиков от производства зерна.

Констатируя значительный рост посевов и урожаев в общем по всей губернии, мы в то же время видим, что уровень развития зернового производства в различных имениях был весьма различен. При этом характерным является то обстоятельство, что посе́вы на душу трудоспособных крестьян на помещичьих и крестьянских полях были тесно связаны, находясь во взаимной зависимости. В тех имениях, где барские посе́вы в расчете на трудоспособного крестьянина были выше поуездных средних посе́вов, там и крестьянские посе́вы превышали средние поуездные посе́вы на душу трудоспособных крестьян (см. табл. № 4). И наоборот, сравнительно незначительным барским посе́вам на душу трудоспособных крестьян сопутствуют небольшие посе́вы на крестьянских полях. Из этой взаимной связи мы не находим ни одного исключения. Это показывает нам, что расширение барских полей не было неизбежно связано с сокращением крестьянских полей и что более крупные посе́вы на душу трудоспособных крестьян встречались именно на полях тех имений, в которых крестьянские посе́вы были сравнительно больше.

Так как по сложившейся традиции между размерами пашни (посевов), находившейся в пользовании крестьянина, и величиной отбываемой для имения барщины существовала определенная зависимость, то в 1803 году барщина (в виде барщинных дней на трудоспособного крестьянина) была выше всего в тех имениях, в которых крестьянские посе́вы были наибольшие (см. таблицы 6 и 7).

Анализируя величину посе́вов и барщины на трудоспособного крестьянина, как она установилась во второй половине и в исходе XVIII века, мы встречаем имения двоякого рода. Одни имения ограничивались расширением зерноводства за счет прироста трудоспособных людей (группа II). Другие же имения вдобавок к этому значительно увеличивали барщину на душу трудоспособных крестьян и, связывая это увеличение с за-

интересованностью крестьянина в расширении производства зерна на крестьянских полях, добились более крупных посевов на душу трудоспособных крестьян как на барских, так и на крестьянских полях (группа I). При этом обнаруживается, что посевы ниже средних поездных посевов на душу трудоспособных крестьян находились в более крупных имениях, т. е. в имениях, владевших более значительным количеством крестьянских дворов и трудоспособных крестьян (см. табл. № 8).

Рассматривая положение по отдельным группам крестьянских дворов в зависимости от их величины¹, мы видим, что в имениях, имеющих посевы на трудоспособного крестьянина выше поездных средних посевов, у крестьянских дворов третьей группы, т. е. у дворов с более сильным рабочим скотом, посевов на трудоспособного крестьянина во многих случаях приходилось меньше, чем во дворах с более слабой тягловой силой (см. табл. № 9). Отбываемая для имения барщина в виде барщинных дней в этих имениях была доведена до таких высоких размеров, что она стала служить крестьянам помехой, препятствовавшей им обрабатывать свои собственные поля (см. таблицы № 15 и 16). Поэтому крестьянские посевы на душу трудоспособных крестьян стали сокращаться в первую очередь в крестьянских дворах третьей группы.

В имениях с посевами на душу трудоспособных крестьян ниже поездных средних мы не видим такого явления (см. табл. № 10 и приложения № 17 и 18). Таким образом, анализ посевов и барщинной работы, производимый по группам крестьянских дворов, показывает нам, что в имениях второй группы препятствием дальнейшему развитию производства послужила не доведенная с точки зрения работника до крайности барщинная работа, как в имениях первой группы, а слишком маленькие посевы на душу трудоспособных крестьян и слишком высокая барщина по сравнению с крестьянскими посевами (см. табл. № 11).

В связи со значительным расширением посевных площадей в XVIII веке происходит увеличение среднего размера имения и рост доходов, получаемых имением от возделывания зерновых культур. Это отражается в значительном повышении арендной платы и покупной цены имений. При этом характерно, что почти все тогдашние авторы указывают на то, что цены на как значительно расходились и что арендная плата и покупные цены мелких имений были гораздо выше, чем арендная плата и покупные цены крупных имений. Различие в арендной плате и в покупных ценах не было случайным явлением. Оно было обусловлено более

---

¹ К первой группе относятся дворы с количеством рабочего скота 0—1 голова, к второй группе — дворы с количеством рабочего скота 2—3 головы и к третьей группе — дворы с количеством рабочего скота 4 и больше голов.

высоким уровнем производства, существовавшим, как мы уже видели, в мелких имениях.

Рост доходов имений в XVIII веке подчеркивается нами по той причине, что некоторые авторы говорят о большой задолженности эстляндских имений в конце XVIII века и в то же время умалчивают о значительном увеличении доходов на протяжении XVIII века, вызывая таким образом у читателя ложное представление о характере и развитии помещичьего хозяйства в XVIII веке.¹

На основании вышеизложенного мы можем утверждать, что кризис феодально-крепостнического помещичьего хозяйства, наступивший в исходе XVIII века, возник не на почве общего обнищания крестьянства и помещиков, а в результате сложного экономического развития, обнаруживавшегося на протяжении XVIII века. Различия в указанном развитии привели в исходе XVIII века к особым условиям в различных имениях и в различных крестьянских дворах. Здесь скрываются те экономические корни, на которых основывались расходящиеся между собою взгляды и позиции остзейских помещиков при поисках выхода из кризиса крепостничества.

ÜBER DIE UNTERSCHIEDE IN DER HÖHE DER GETREIDE- PRODUKTION AUF ESTLÄNDISCHEN LANDGÜTERN IM 18. JAHRHUNDERT

I. Sildmäe

Zusammenfassung

Dank den neuen Verhältnissen, die sich infolge des Nordischen Krieges gestaltet hatten, nahm die Landwirtschaft Estlands im Laufe des 18. Jahrhunderts einen grossen Aufschwung. Die rasche Bevölkerungszunahme und die Erhöhung der Fronarbeit nicht nur ermöglichten den Wiederaufbau der Landwirtschaft, sondern begünstigten auch die fernere Erweiterung der Saatfläche der Gutsfelder und zugleich das Anwachsen der von den Landgütern erzielten Einkünfte.

Obgleich die Saatfläche und die Ernteerträge des estländischen Gouvernements im ganzen beträchtlich anwachsen, war jedoch der Stand des Getreideanbaus auf einzelnen Landgütern ziemlich verschieden. Dabei ist es kennzeichnend, daß die Aussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Bauern auf Gutsfeldern mit derjenigen auf Bauernfeldern in einem engen Zusammenhang stand. Auf den Gütern, wo die Getreideaussaat der Gutsfelder je

¹ Eesti majandusajalugu I, Tartu 1937, crp. 287—288, 308.

Kopf der arbeitsfähigen Bauern die entsprechende durchschnittliche Aussaat des ganzen Kreises überstieg, überstieg auch die Bauernaussaat je Kopf der arbeitsfähigen Bauern die Durchschnittsgröße der bäuerlichen Aussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Bauern im ganzen Kreise (s. Tabelle 4). Dagegen entspricht einer verhältnismäßig kleinen Getreideaussaat je Kopf der arbeitsfähigen Bauern auf Hofsfeldern eine geringe Aussaat auf Bauernfeldern. Diese wechselseitige Abhängigkeit kennt keine Ausnahme. Das zeigt uns, daß die Erweiterung der gutsherrlichen Saatfläche nicht unvermeidlich die Verringerung der Bauernfelder zur Folge hatte und daß eine größere herrschaftliche Aussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Bauern nämlich auf denjenigen Gütern vorkam, wo die bäuerliche Aussaat größer war.

Da infolge einer altherkömmlichen Tradition zwischen dem Umfang der Bauernfelder und der Größe der Frone ein fester Zusammenhang herrschte, war im Jahre 1803 die Frone (in Frontagen pro Kopf der arbeitsfähigen Bauern gerechnet) am schwersten auf denjenigen Landgütern, wo die bäuerliche Aussaat die größte war (s. Tabellen 6 und 7).

Bei näherer Betrachtung der in der zweiten Hälfte und zu Ende des 18. Jahrhunderts vorherrschenden Größe der Aussaat und der Frone pro Kopf der arbeitsfähigen Bauern finden wir Landgüter von zweierlei Art. Die einen begnügten sich mit der Erweiterung des Getreideanbaus in dem Maße, in welchem der Zuwachs von arbeitsfähigen Menschen es ihnen ermöglichte (Gruppe II). Die anderen erhöhten darüber hinaus beträchtlich die Frone pro Kopf der arbeitsfähigen Bauern. Indem sie diese Erhöhung der Frone mit dem Interesse der Bauern für die Erweiterung des Getreideanbaus auf Bauernfeldern verbanden, erzielten sie eine größere Aussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Bauern sowohl auf Hof- als auch auf Bauernfeldern (Gruppe I). Dabei zeigt es sich, daß auf größeren Landgütern (d. h. auf Landgütern, welche eine größere Anzahl von Bauernhöfen und arbeitsfähigen Bauern besaßen) die Aussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Bauern niedriger war als die entsprechende durchschnittliche Aussaat im ganzen Kreise (s. Tabelle 8).

Bei näherer Betrachtung der Lage nach den Größengruppen² der Bauernhöfe sehen wir, daß auf den Landgütern, die eine größere Aussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Bauern haben, als die durchschnittliche Aussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Bauern in dem entsprechenden Kreise ausmacht, die Bauernhöfe der dritten Größengruppe (d. h. die Bauernhöfe mit einem stärkeren

² Zur ersten Größengruppe gehören die Bauernhöfe mit 0—1 Stück Arbeitsvieh, zur zweiten Gruppe — die Bauernhöfe mit 2—3 Stück Arbeitsvieh und zur dritten Gruppe — die Bauernhöfe mit 4 Stück und mehr Arbeitsvieh.

Arbeitsviehbestand) in vielen Fällen weniger Aussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Bauern hatten, als die Bauernhöfe mit einer kleineren Anzahl des Arbeitsviehs (s. Tabelle 9). Auf jenen Gütern war die Frone so hoch angesetzt, daß sie den Bauern zum Hindernis wurde, ihre eigenen Felder zu bestellen (s. Tabellen 15 und 16). Deshalb begann die Aussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Bauern in erster Reihe in den Bauernhöfen der dritten Größengruppe sich zu verringern, wo die Frone am schwersten war.

Auf den Landgütern, deren Aussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Bauern der durchschnittlichen Aussaat des Kreises nachstand, kommt solche Erscheinung nicht vor (s. Tabelle 10 und Beilagen 17 und 18). So zeigt uns die Betrachtung der Aussaat und der Frone nach den einzelnen Größengruppen der Bauernhöfe, daß auf den Landgütern der zweiten Gruppe der ferneren Erweiterung des Getreideanbaus nicht die überspannte Frone hinderlich war, wie auf den Landgütern der ersten Gruppe, sondern eine zu geringe Aussaat pro Kopf der arbeitsfähigen Bauern und eine zu hohe Frone im Verhältnis zur bäuerlichen Aussaat (s. Tabelle 11).

Gleichzeitig mit der beträchtlichen Erweiterung der Aussaat fanden die Vergrößerung des mittleren Umfanges der Landgüter und das Anwachsen der von dem Getreideanbau erzielten Einkünfte statt. Das widerspiegelte sich im Emporsteigen der Pacht- und Kaufpreise der Landgüter. Dabei ist es bezeichnend, daß fast alle zeitgenössischen Autoren darauf hinweisen, daß der Pacht- und Kaufpreis der kleineren Landgüter verhältnismäßig höher war, als der größeren Güter. Das war keine zufällige Erscheinung. Sie war durch den höheren Produktionsstand auf den kleineren Landgütern bedingt.

Wir haben das Anwachsen der Einkünfte der Landgüter deswegen besonders hervorgehoben, weil einige Autoren auf die schwere Schuldenlast der estländischen Landgüter im 18. Jahrhundert hinweisen und die beträchtliche Erhöhung der Einkünfte derjenigen mit Stillschweigen übergehen, womit sie bei den Lesern eine falsche Vorstellung von der Eigenart und der Entwicklung der estländischen Gutswirtschaft im 18. Jahrhundert hervorrufen³.

Auf Grund des Dargelegten können wir behaupten, daß die im Ausgang des 18. Jahrhunderts in Estland ausgebrochene Krise der feudalen Fronwirtschaft keineswegs durch die allgemeine Verarmung der Bauernschaft und der Gutsbesitzer verursacht worden war, sondern als Folge einer im Laufe des 18. Jahrhunderts durchgemachten komplizierten ökonomischen

---

³ Eesti majandusajalugu I, Tartu 1937, SS. 287—288, 308.

mischen Entwicklung entstand. Die Unterschiede, die in dieser Entwicklung hervortraten, führten im Ausgang des Jahrhunderts zu ungleichen Bedingungen auf verschiedenen Landgütern und Bauernhöfen. Hier stecken die ökonomischen Wurzeln der auseinandergehenden Ansichten der deutschbaltischen Gutsbesitzer auf der Suche eines Auswegs aus der Krise.